

УДК: 371.32: 811.512.1 (575.2)

Койлубаева А.К.

Кыргыз билим берүү академиясы

ОКУУ КИТЕПТЕРИНЕ КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

Кыргыз тили боюнча окуу процессин уюштуруунун, жүргүзүүнүн негизги каражаты болуп Кыргыз тили окуу китеби саналат. Окуу китеби – бул маалыматтардын жөн гана жыйындысы эмес. Бул – боло турган окуу процессинин өзгөчө бир сценарийи. Анын педагогиканын талаптарына жооп бериши, жалпы билим берүүнүн максатына дал келиши, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүн жана окутуунун мыйзам ченеминин эске алынуусу зарыл. Мына ушундай шартта гана ал окуучу менен мугалимдин биргелешкен ишмердигин, окуу процессиндеги билим берүүчүлүк, тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк сыяктуу үч функциясын аткарууга багыт бере алат. Ушуга байланыштуу, кыргыз тили боюнча жалпы билим берүүчү мекемелердин окуу китептеринин жаңы муунун иштеп чыгуунун зарылдыгы бүгүнкү күндө ашкере актуалдуулукка ээ.

Кыргыз тилинин окуу китептерин түзүүдөгү методисттердин умтулууларын окуу китебинин көп функционалдуу ролуна жана окуу процессиндеги ага кошумча окуу куралдарынын комплексине, окутуунун максаттарына жана мазмунуна, анын негизги мүнөздөмөлөрүнө, кептик ишкердүүлүккө окутуунун ыкмаларына жана жөндөмдөрүнө, көнүгүүлөргө, жасалгалоолорго арналган көптөгөн эмгектер күбөлөйт. Окутуунун максаттары жана мазмуну сыяктуу проблемалар дайыма болуп туруучу проблемаларга кирет жана лингвистиканын, методиканын социалдык, саясий жана экономикалык факторлордун өнүгүшүнүн этаптарына ылайык убакыттын ар кайсы учурларында чечилет. Окуу китептериндеги талаптарда методисттер тилди окутуунун теориясындагы жана практикасындагы акыркы жетишкендиктерди чагылдырууга дайыма умтулушат.

Окуу китебиндеги талаптардын сапатын түшүндүрүүчү себептерге, биринчи кезекте, окутуунун максаттарын, мазмунун жана технологияларын аныктоочу пикир алышуунун (коммуникациянын) жана тилге ээ болуунун конструктивдүү концепциясынын жоктугун атасак болот. Мындан тышкары, окуу китебиндеги талаптар буюруучу мүнөздү алып жүрүү менен, алар дайыма эле ишенимдүү эмес экендиги байкалат. Авторлор аларды өздөрүнүн илимий корутундуларынын жыйынтыгы катары эмес, ишеним катары кабылдашы керек. Талаптардын катуулугу авторлордун чыгармачыл демилгесин гана жакындаштырбастан, аларды так жана толук ишке ашырууну да кыйындатат. Талаптардын болгон комбинациялары концептуалдык биримдиктен ажырап, аларда иерархия байкалбайт. Бул окуу китеби үчүн материалды тандоо боюнча операциялардын ырааттуу аткарылышын кыйындатат.

И.Л.Бим окуу китебинин теориясын түзүү проблемасына башкача кайрылган (1977). Алгач ал азыркы окуу китебине орчундуу мүнөздөмөлөрдү формулировкалап, андан соң бул мүнөздөмөлөрдүн негизинде окуу китебине керектүү принциптердин төмөндөгүдөй беш группасын бөлгөн: а) окуу предметинин мазмунунун, өз ара аракеттеги максаттарынын системасын жана окутуунун тилдик билимдеринин, жөндөмдөрүнүн, методдорунун жана каражаттарынын калыптануу процессин көрсөтүү; б) педагогикалык процесстин бардык өтө маанилүү керектөөлөрүн башкаруу; в) максаттарды так формулировкалоо; г) мазмунду аныктоочу бардык факторлорду эске алуу; д) окутуунун азыркы методдорун жетишерлик көрсөтмөлүү чагылдыруу: көрсөтүү, түшүндүрүү, машыгууну уюштуруу жана жаңы материалды колдонуу.

Методисттин аналитикалык-дедуктивдик ишкердүүлүгүнүн жыйынтыгында негиз болуучу жана жетектөөчү идеяларды көрсөтүүчү принциптер, сөзсүз түрдө, теориянын борбордук түшүнүктөрү болуп саналат. Аларды илимий жетекчиликке алуу жана окуу китебин жазууда ылайыктап колдонуу – бүтүндөй теориянын контекстинде гана мүмкүн.

Методиканын, дидактиканын, психологиянын, лингвистиканын жана китеп

таануунун өнүгүшүнүн азыркы деңгээли окуу китептеринин авторлору үчүн, чындыгында эле, жетекчиликке алына турган илимий жана конструктивдүү талаптарды формулировкалоого мүмкүнчүлүк берет. Окуу китебинин автору үчүн алар зарыл ишенимге, илимий далилге, баалуулукка бул талаптарды аткаруу үчүн негиз болгон факторлорду ишке ашыруунун мисалдарын көрсөткөн кырдаалда ээ болот. Эң башкысы, талаптар толук жана окуу китебин түзүүнүн бардык аспектилерине тиешелүү болушу керек.

Окутуу жана тарбиялоо процессинин негизги бардык элементтеринин ичинен сабактын максаттарынын жана милдеттеринин оптималдуу вариантын туура тандап алууда мугалимдер кыйналган учурлар кездешет.

Сабактын максаттарынын жана милдеттеринин маанисин даана билбей туруп, сабакты өткөрүүнүн методикасын, анын мазмунун, анда аткарыла турган иш-аракеттердин багытын туура аныктоого болбойт. Эгерде мугалим сабактын максатын жана милдетин даана түшүнүп билсе, анда ал эч бир кыйынчылыкка, татаалдыкка карабастан сабакты өткөрүүгө ынтызар болуп, ишти рационалдуу, жыйынтыктуу жана жыйнактуу уюштуруп өткөрүү жөндөмдүүлүгү пайда болот. Бул тууралуу И.Бекбоев: «Жалпы кабыл алынган мааниде максат деген – бул белгилүү багытта эмгектенүүдөн күтүлүүчү натыйжалар жөнүндөгү түшүнүк. Мугалим менен окуучунун биргелешкен ишинин негизинде окуучу ээ боло ала турган болжолдуу натыйжа. Бир сөз менен айтканда, сабактын максаты – бул мугалимдин жетекчилиги астында бүткүл сабак процессинде окуучулар өздөштүрүүчү билим, таалим-тарбиянын жыйындысы болот», - деп туура белгилеген [2].

Чындыгында эле, ар бир сабактын жалпы билим берүүчүлүк (билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү калыптандыруу), тарбиялоочулук (окуучуну мыкты сапаттарга тарбиялоо) жана өнүктүрүүчүлүк (окуучулардын таанып-билүүчүлүк жөндөмдүүлүгүн, акылын, эркин жана эмоциясын өнүктүрүү) максаттары болот.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы педагогикалык илимдердин катарына кирип, анын негизги тармактарынын бирин түзөт. Методика илими мектеп жана башка билим берүү мекемелеринин окуучуларына эне тилин илимий-педагогикалык негизде үйрөтүү аркылуу кеп ишмердигин (сүйлөшүүсүн) жакшыртуунун жана өркүндөтүүнүн алгылыктуу формаларын, ык-жолдорун жана каражаттарын изилдөө менен, ошол эле учурда үч тарапты: мазмунду, мугалимдин ишмердигин жана окуучунун окуу ишмердигин биримдикте карайт.

Кыргыз тилинин жалпы билим берүү системасындагы алган орду жана мааниси, баарыдан мурда, тил сүйлөшүү процессинин негизги каражаты болгондугу менен шартталат. Бул тууралуу Ж.Чыманов: «Эне тил карым-катнаш жасоонун негизги куралы болуу менен бирге социалдык тажрыйбаларды муундан-муунга берүүнүн каражаты катары адамдардын өзүн-өзү таанып билүүсүндө өзгөчө роль ойногон, улуттук, жалпы адамзаттык маданиятты, тарыхты, каада-салттарды таанып-билүүнүн жана сактоонун маанилүү булагы, көркөм дөөлөттөрдүн негизги материалы болуп саналат», - деп белгилеген [4].

Тилди окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарда анын руханий, адеп-ахлактык, маданий жактарына өзгөчө маани бериле баштады. «Тил, - деп жазат Т.М.Воителева (2006), - маданияттын формасы катары эмес, аны билдирүүнүн негизги каражатын, кызматын аткарат. Бардык баалуулуктарды түзүүнүн материалдык базасы, информацияларды топтоонун жана сактоонун куралы».

Демек, кыргыз тилин окутуунун максаты окуучулардын (өспүрүмдөрдүн) кеп ишмердигин (сүйлөөсүн) жакшыртуу жана өркүндөтүү болуп эсептелет. Кеп ишмердиги-өз ичине бир нече түрлөрдү (сүйлөө, угуу, окуу, жазуу) камтыган татаал кубулуш. Эне тилин окутуу ошол тилдик-кептик татаал кубулуштун теориялык жана практикалык маселелерин окуучуларга, мүмкүн болушунча, толук жеткирүүгө багытталат.

Методдор кыргыз тилин окутуунун системасы жана багыты катары талаптар менен принциптерге караганда көбшрөөк даражада окуу китебинин теориясын көрсөтөт, анткени алар бир эле учурда окуу материалынын жана окуу процессинин параметрлерин аныктайт. Окутуунун методдорунун алдында негизги методикалык принциптердин жыйындысын ойлогондуктан, окутуунун белгилүү бир методунан баш тартуу – окутуунун белгилүү принциптеринен баш тартууну билдирет. «Окутуунун негизги методунун зарылдыгын ким жокко чыгарса, ал методиканы окутуунун принципсиз теориясына, бул окууга ылайык келген практиканы принципсиз деңгээлгө (күнүмдүк тартипке) айлантууга умтулат», - деген Б.В.Беляев. Ал эми Т.И.Капитанова менен А.Н.Щукин методсуз окутуу дегеле болбостугун баса белгилешет.

Окутуудагы негизги методдорго грамматикалык-көчүрмө, сезимдүү-салыштырма, когнитивдик, тшз, аудиолингвалдык, структуралык, аудиовизуалдык, окуу, трансформациялык ж.б. кирет. Булар бири-биринен негизги мазмуну, аны жүргүзүүнү ырааттуулугу жана өлчөмү, окутуунун бирдиктеринин түрлөрү жана көнүгүүлөрү, ошондой эле түпкү максаттары боюнча айырмаланышат. Методдорду баяндоого, анализге алып, салыштырууга арналган бир канча эмгектер бар. Метод мындан ары өнүгөбү? Эмгекти методду тандоого мүмкүнбү? Методдорду салыштырса болобу? Аларды кантип баалаш керек? Эгер метод окуучу үчүн жараксыз болсо, анын ордуна эмне келет? Бул маселелерди чечүү ар кайсы методдорду колдонуунун теориясында жана практикасында топтолгон баалуулуктарды пайдалануу менен методикалык ойлордун өнүгүшүндөгү тенденцияларды көрсөтүүгө, эне тилин окутууда сапаттуу жаңы мамилелерди издөөгө жана баяндоого жардам берет.

Методдордун аталыштары анын маңызын дайыма эле так чагылдырбайт. Эгер сезимдүү салыштырма метод грамматикалык-көчүрмө, когнитивдик жана башка методдорго карама-каршы коюлса, анда тилдерди салыштыруунун негизинде прогноздолуучу сезимге таянуу жана тилдик кыйынчылыктарды эсепке алууну башка методдор танат дегенди түшүндүрбөйт. Грамматикалык-көчүрмө, когнитивдик жана трансформациялык методдордо гана эмес, тшз методдо дагы окуучулардын түшүнүп ээ болуучу жана эне тилге таянуучу ролу таанылат. Мисалы: тшз методдун идеясын өнүктүргөн Г.Пальмер ал мазмунга сезимдүү ээ болуунун программасын камсыздайт жана анализдөө менен синтездөө жөнөткүчтүктөрүн окуучуларда активдүү өнүктүрөт деп белгилеген.

Э.Энтонинин пикири боюнча, метод – бул тилдик материалды иреттүү презентациялоо үчүн бардыгын камтыган план. Белгилүү бирөөсү дагы башкалар менен карама-каршылыкта болбойт, алардын бардыгы тандалган мамилени негизинде сунушталган. Ал мамиле деп, тилдин табияты жөнүндөгү окутуунун жана өздөштүрүүнүн табияты жөнүндөгү ой-толгоолордун системасын эсептейт. Окутуудагы мамиле ишенимге кабылданат, анын чындыгын далилдөөнүн кажети жок. Метод – бул процедура.

Ошентип, окутуудагы метод менен мамилени бул аныктамаларын төмөнкүдөй тактоолор менен кабыл алсак болот:

1. Тилдик материалдын иреттүү презентациясы окутуунун максаттарын жана милдеттерин, тандоонун принциптерин, пикир алышуунун каражаты катары тилди колдонуу үчүн билимдерге жана жөнөткүчтүктөргө ээ болуунун ырааттуулугун жана өлчөмүн, ыкмаларын, жөнөткүчтүктүн жана каражаттарын камтыйт.

2. Мамиле аксиомалуу окуу китебинин авторлорунун ишениминде кабылданат, анткени ал эне тили боюнча окуу китебинин башкы теориясын камтыйт. Бул, жогоруда айтылгандай, өзүнүн жаратылышы боюнча түшүндүрүлүшү жана баяндоочу-классификациялоочу болуп эсептелет.

Тигил же бул мамилени ишке ашыруучу метод системага тилдин табиятына

киришч, тилди окутуунун технологияларына ээ болуучу факторлордун щч группасын бириктирет. Ошентсе да илимде жшздёгён факторлор белгилшч, алардын ортосундагы ёз ара байланышты жана бири-бирине болгон кёз карандылыкты жеъилдетиш щщн методду эки бёлщктён кароо оътойлуу: а) пикир алышуунун табиятында жана окутуунун чектелген максаттары менен окуучулардын коммуникативдик керектёёлёрщндё аныкталуучу материалдын мазмуну; б) пикир алышуунун табияты, окутуунун максаттары, окуучулардын коммуникативдик керектёёлёрщ, окутуу менен ёздёштщрщщщн жёндёмдёрщ жана ыкмалары аркылуу шартталуучу материалдын ырааттуулугу, презентациялары жана машыгуулары.

Фонетикалык, табигый, кырдаалдык, психологиялык, оозеки сщйлёшщщ, жёнёкёй, тууроочу методдор биринчи группаны тщзёт. Алардын бардыгы жыйынтыгында тщз мамилени негизги принциптерин ишке ашырат, баштапкы методдун айрым элементтери модификациялоо жолу менен тщзщлёт. Жогоруда саналып ёткён методдорду тщз методдун варианттары деп эсептесек болот. Мисалы, психологиялык метод тщз методдогу презентациянын ыкмаларын ёёзгёртщщщн натыйжасында келип чыккан. Тилдик бирдиктерди ёздёштщрщщдё визуалдаштыруунун зарылдыгын негиздёёчщ психологиялык маалыматтар пайдаланылса, ой жщгщртщщщщ образды чакыруу жана сщйлёмдщн каражаттары менен байланыштыруу щщщн окуу процессин сщрёттёр, таблицалар, предметтер менен жабдып, сабактарда драмалаштыруунун каражаттарын пайдалана башташты.

Окшоштугуна карай методдорду бириктирщщ бирдиктщщ мамилени чегинде окутууну оптималдаштыруунун жолдорун изилдёёнщн жалпы картинасын кёрщщгё, тилге ээ болуу процессин жеъилдетщщщщ ар кандай факторлордун ролун жана ордун теориялык жактан тщщщнщщгё мщмкщндщщ берет. Кантип туура чечиш керек? Окуу процессинде акылдык визуалдаштыруу (ички кёрсётмёлщщщщщ) чынында эле керекпи? Окуу китептериндеги материалдарды жаъы технологиянын жардамы аркылуу тщщщнщщщнщ кантип жакшы стимулдаштырыш керек? Окутуу психологиялык мщнёздё жщргщзщлгёндё, кандай жыйнытыктар алынды? Кёптёгён мындай суроолорго жоопту, методдорду ёз алдынча эмес, ага окшош методдорду изилдёёнщн жардамы аркасында алса болот.

Грамматикалык, кёрщщщщ, грамматикалык-кёчщрмё, салыштыруу, тщщщндщрщщщщщ-салыштырма, лингвистикалык-текшерилщщщщ, когнитивдик трансформациялык, тщщщндщрщщщщщщщщ-практикалык методдор грамматикалык мамилени негизги принциптерин ишке ашырат жана биринчи группадан мазмуну, тилден сырткары жана тилдик материалдарды уюштуруулары, презентациялары жана макулдашуулары боюнча айырмалоочу экинчи группаны тщзёт. Анда негизги кёщщл тилдин системасын презентациялоого бёлщнёт. Биздин кщндёрдё билимдердин системасы кептик ишкердщщщщщщщ бардык тщрлёрщндё пикир алышуунун каражаты катары тилге нукура ээ болуунун зарыл шарты болуп эсептелет. Мына ушуга байланыштуу системалуулуктун жалпы дидактикалык принциби кыргыз тилинин бардык окуу китептеринде дээрлик сакталат.

Жогорудагы методдордон айырмаланып, кийинки метод окутууда кептик ишкердщщщщщщщщ бир гана тщрщнё – окууга багытталган. Азыркы кщндё окутуунун методдору экинчи тёрёлщщщн башынан кечирип жатат, анткени тилди щйрёнщщщнщ, окууну каалаган адамдардын саны ёсщщдё. Бул тщщщнщщщщщщщщщ: тилдик щйрён жок шарттарда коммуникативдик керектёёлёрдщщ канааттандырыш щщщн окууга ээ болуу баарынан жеъил.

Окуучулар коллективинин курамында кантип билимге ээ болушары аркылуу материалды уюштуруудагы, аны презентациялоо жана машыгуудагы мазмун аныкталган методдор да бар. Ага коллективдик, суггестивдик жана башка методдор кирет. Толуктоонун жана тактыктын ар кандай даражасындагы методдордун бул группасын

тизшицшицлёр темёнкш беш принципти ишке ашырууга умтулат:

1. Тил – пикир алышуунун каражаты катары адамдардын ортосундагы максатта багытталган өз ара аракет. Тилдик каражаттардын жардамы менен абгемелешшицшигё таасир бершицшицн билимдери жана жёндёмдёршицшз тилдин системасына ээ болуу практикалык мааниге ээ эмес.

2. Эгер окуу процессинин шарттары демилгелшицшцктш жана активдшицшцктш стимулдаштырса, адам кайсы куракта болбосун тилге ээ болууга жёндёмдшц. Мугалимдин милдети коллективдеги окуучулардын ортосундагы коммуникациянын каражаттарында формалдуу эмес мамилени тшзшц. Пикир алышууда катышуунун чеги окуучулардын коммуникативдшицшцк керектёёлёрш жана аларды канааттандырууга даярдыктын даражасы менен аныкталат.

3. Окуучулар тилдик каражаттар жёнщндё маалыматты пикир алышуунун кырдаалында гана алышы керек.

4. Окуучуларда коммуникациядагы жеке (мурда уюшулбаган) катышууну ёнщктшрищ жана колдоо керек. Кептик жшрищм-турумдун рефлексивдшц тшрлёршн (щлгш боюнча тексттерди кайра айтып бершиц, трансформациялар, диалогдорго жана тексттерге суроолор) азайтуу жана продуктивдшицшлёршн (азыр окуучулар эмнени айткысы келсе, ошону айтат, ким кызыктырса, айта турганын ага багыттайт) кёбёйтшц керек.

5. Окуу материалдарын тшзшцдё авторлор тёрт принципти сактоо щщшн окуучулар менен мугалимдерге оптималдуу жеылдиктерди тшзшш щщшн бардык мщмкщнщшцктёрдш жасашат.

Теориялык негизделгендиктин жетишсиздигине, окутуунун жёндёмдёрш жана ыкмаларынын жёнёкёйлщщнё карабастан, эне тилине окутуунун практикасында аталган методдор окуучулардын демилгелшицшцг менен активдшицшцгшн жогорулатат жана пикир алышуунун каражаты катары тилге ээ болуудагы натыйжалуулукту жакшыртат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилин окутуунун структурасы жана мазмуну окутуунун максат-милдетине жараша аныкталып түзүлүүгө тийиш, башкача айтканда, мазмундун аныкталышы окутуунун максатына көз каранды болот.

Адабияттар:

1. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. -М., 1977.
2. Бекбоев И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. -Б., 2003.
3. Вятютнев М.Н. Теория учебника русского языка как иностранного. -М., 1984.
4. Чыманов Ч. Кыргыз тили: окутуу методдору. -Б., 2007.